

بررسی و تحلیل فقهی و حقوقی نظریات علما

در فرض تلف شدن مهریه

(تاریخ دریافت ۱۴۰۴/۰۷/۱۵، تاریخ تصویب ۱۴۰۴/۱۲/۰۳)

حسن بهمنی

چکیده

مهریه (صداق) در فقه اسلامی و حقوق ایران، مالی است که به سبب عقد نکاح بر ذمه زوج قرار می گیرد و زن نسبت به آن حق مالی پیدا می کند. با وجود این، در عمل گاهی مهریه به صورت «عین معین» (مثلاً یک قطعه طلا، یک خودرو مشخص، یا ملک معین) تعیین می شود و پیش از آنکه به زوجه تسلیم گردد، تلف می شود. پرسش محوری این پژوهش آن است که در فرض تلف مهریه، مسئولیت جبران بر عهده چه کسی است و مبنای فقهی و حقوقی این مسئولیت چیست؟ قانون مدنی ایران به طور صریح مقرر می کند که اگر مهر عین معین باشد و «بعد از عقد و قبل از تسلیم» معیوب یا تلف شود، شوهر ضامن عیب و تلف است. اما این قاعده در نگاه نخست با اصل «تلف مال از مال مالک» و نیز با قاعده انتقال مالکیت مهر به محض وقوع عقد (مالک شدن زوجه) قابل چالش است. فقه امامیه نیز در تحلیل ضمان زوج دیدگاه هایی ارائه کرده که محور مشترک آنها، شناسایی نوعی «ضمان پیش از قبض» یا «ضمان ناشی از تعهد به تسلیم» است؛ به ویژه در گزارش مشهور، اگر مهر عین معین پیش از تحویل تلف شود و تلف به فعل زوج یا به آفت سماوی باشد، زوج ضامن قیمت است؛ اگر زوجه تلف کرده باشد، ذمه زوج بری می شود؛ و اگر اجنبی تلف کند، زوجه بین رجوع به زوج یا اتلاف کننده مخیر است. پژوهش حاضر با روش تحلیلی-توصیفی و با تکیه بر منابع

فقهی و مواد قانونی مرتبط، نشان می‌دهد که «ضمان زوج» در تلف مهر عین معین را می‌توان با چند مبنا توضیح داد: (۱) ماهیت شبه‌معاوضی نکاح و قیاس منطقی با قواعد تلف قبل از قبض در عقود معاوضی؛ (۲) تحلیل تعهد زوج به تسلیم به عنوان «التزام به نتیجه» و مسئولیت قراردادی؛ و (۳) قاعده اتلاف و تسبیب در مواردی که تلف مستند به فعل زوج یا تقصیر اوست. نتیجه آنکه حقوق ایران با پذیرش ضمان زوج پیش از تسلیم، به سمت حمایت از حق مالی زوج حرکت کرده و فقه نیز در قالب «قول مشهور» همین جهت‌گیری را - با تفکیک فروض تلف‌کننده - تقویت می‌کند.

واژگان کلیدی: مهریه، تلف مهر، عین معین، قبض و تسلیم، ضمان معاوضی، قانون مدنی ایران، فقه امامیه

مقدمه

آیه «وَأَتُوا النِّسَاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نِحْلَةً» در ادبیات فقهی و تفسیری، مهر را حق مالی زن و تکلیف پرداخت آن را بر عهده مرد قرار می‌دهد. از سوی دیگر، در نظام حقوقی ایران نیز اصل بر آن است که زن «به محض وقوع عقد» مالک مهر می‌شود و می‌تواند در آن تصرف کند. با این حال، تعیین مهر به صورت «عین معین» می‌تواند تعارض‌های عملی پدید آورد: اگر مالی که به عنوان مهر تعیین شده پیش از تسلیم تلف شود، آیا چون زن مالک است باید تلف از مال او محسوب شود یا چون زوج هنوز تسلیم نکرده، باید خسارت را بپردازد؟

این پرسش در اختلافات خانوادگی و دعاوی مهریه اهمیت مضاعف دارد؛ زیرا در عمل مهریه‌های عینی (خودرو، سکه‌های مشخص، ملک معین، یا اشیای قیمتی) کم نیستند و تلف یا کاهش ارزش آنها پیش از تحویل نیز محتمل است. از این‌رو، تبیین مبانی فقهی و حقوقی مسئولیت در «تلف مهر» نه تنها ارزش نظری دارد، بلکه در مقام قضا و وکالت و تنظیم شروط ضمن عقد نیز کارکرد مستقیم خواهد داشت.

در نظریه‌های فقهی، نکاح از حیث ماهیت، نه دقیقاً بیع است و نه صرفاً تبرع؛ بلکه غالباً «عقدی مستقل با آثار مالی» و در بسیاری از تحلیل‌ها «شبه‌معاوضی» دانسته می‌شود. پژوهش‌های فقهی معاصر نیز بر این نکته تکیه دارند که مهر هرچند نقش عوض محض را ندارد، اما در ساختار حقوقی نکاح، یک اثر مالی الزام‌آور و قابل مطالبه ایجاد می‌کند. همین «دوگانه استقلال/شبه‌معاوضی بودن» منشأ بخشی از اختلاف‌نظرها درباره ضمان در تلف مهر است: اگر مهر عوض معاوضی تلقی شود، قواعدی شبیه «تلف قبل از قبض» تقویت می‌شود؛ و اگر صرفاً حق مالی مستقل باشد، ممکن است به قواعد مالکیت و تلف مال نزدیک‌تر شویم — البته قانون مدنی ایران به صراحت راه اول را در مقام نتیجه (ضمان زوج) پذیرفته است.

بخش اول: تحلیل فقهی نظریات علما در تلف مهریه

بند اول: اصل مسئله در فقه: چرا با وجود مالکیت زن، زوج ضامن می‌شود؟

طبق ماده قانونی متناظر با فقه امامیه، زن به محض عقد مالک مهر می‌شود. اگر این مالکیت را مطلق بگیریم، باید بگوییم تلف از مال مالک است و زن متضرر می‌شود. اما فقه مشهور - دست کم در مهر عین معین قبل از قبض - نتیجه دیگری می‌دهد: ضمان بر عهده زوج است (در

فروضی). برای توضیح این وضعیت، چند مسیر تحلیلی در میان فقیهان و شارحان قابل بازسازی است:

الف) ضمان ناشی از تعهد به تسلیم (التزام ضمن عقد)

زوج با پذیرش مهر عین معین، متعهد به تسلیم آن است و تا زمانی که تسلیم محقق نشده، تلف در قلمرو مسئولیت او قرار می‌گیرد؛ مگر آنکه تلف مستند به زوجه باشد. این تبیین، به «مسئولیت قراردادی» نزدیک است.

ب) تفسیر شبه معاوضی نکاح و تقویت قیاس به قواعد تلف قبل از قبض

اگر نکاح را از منظر اثر مالی، «شبه معاوضی» بدانیم، می‌توان گفت همان‌گونه که در برخی عقود معاوضی، تلف موضوع تعهد قبل از قبض بر عهده متعهد/تسلیم‌کننده گذاشته می‌شود، در مهر نیز تا پیش از قبض، ضمان بر عهده زوج می‌ماند. ادبیات فقهی درباره «تلف قبل از قبض» و «ضمان معاوضی» در اینجا الهام‌بخش است.

ج) قاعده اتلاف/تسبیب در موارد انتساب تلف به زوج

در فروضی که زوج مباشر یا مسبب تلف است، ضمان قهری (غرامت) نیز به نتیجه ضمان زوج کمک می‌کند؛ هرچند مسئله اصلی زمانی تیز می‌شود که تلف به آفت سماوی باشد، نه فعل زوج.

بند دوم: تفکیک فروض تلف در فقه مشهور امامیه

یک گزارش نسبتاً روشن از نظر مشهور، فروض تلف را چنین تفکیک می‌کند:

۱. اگر تلف کننده زوجه باشد: ذمه زوج بری می شود و چیزی بر عهده او نیست.
۲. اگر تلف کننده ثالث (اجنبی) باشد: زوجه بین رجوع به ثالث یا به زوج مخیر است؛ اگر به زوج رجوع کند، زوج سپس برای جبران به ثالث رجوع می کند.
۳. اگر تلف کننده خود زوج باشد یا تلف به آفت سماوی/زمینی رخ دهد: به قول مشهور، زوج ضامن قیمت (یا بدل) است.

این تفکیک، دو نکته کلیدی دارد:

- فقه، «عامل تلف» را در تعیین مسئولیت دخیل می داند و از یک قاعده مطلق (همیشه ضمان زوج یا همیشه ضمان زوجه) پرهیز می کند.
- حتی در فرض آفت سماوی (که اتلاف به کسی منتسب نیست)، مشهور باز هم ضمان را بر عهده زوج می گذارد — و این دقیقاً همان جایی است که تحلیل مبنای ضمان اهمیت پیدا می کند.

بخش دوم: تحلیل مبنایی دیدگاه مشهور

نکته اول: نقش قبض در انتقال ضمان

در بسیاری از ساختارهای حقوقی، قبل از قبض، خطر تلف بر عهده متعهد به تسلیم باقی می ماند. در فقه نیز بحث های نظری درباره «تلف قبل از قبض» نشان می دهد که برخی ضمان ها را نمی توان صرفاً با قاعده ید توضیح داد و گاه از سنخ ضمان های استثنایی/معاوضی تلقی می شوند. در مهر عین معین نیز، همین منطق می تواند بازسازی شود: زن مالک است، اما

مالکیتی که هنوز به «تمکن از انتفاع» نرسیده و تسلیم نشده، در مقام خطرپذیری اقتصادی به نفع زوجه حمایت می‌شود.

نکته دوم: جمع میان مالکیت زوجه و ضمان زوج

راه حل مشهور عملاً دو لایه می‌سازد:

- لایه مالکیت: زن مالک مهر است (حق مطالبه و حق نقل و انتقال).
- لایه ضمان تا تسلیم: زوج تا زمان تسلیم، «ضامن» است و اگر تلف رخ دهد باید بدل بدهد (با فروض).

این دو لایه در ظاهر متعارض‌اند، اما می‌توان آن را مانند برخی موارد حقوقی دیگر فهم کرد که «انتقال مالکیت» و «انتقال خطر» هم‌زمان نیستند. به تعبیر دیگر، مالکیت می‌تواند منتقل شود ولی خطر تلف تا زمان تحویل بر عهده تسلیم‌کننده بماند (تحلیل کارکردی).

نکته سوم: تأخیر زوجه در رجوع به ثالث یا زوج

تأخیر، نشان‌دهنده توجه فقه به «حمایت از داین (زوجه)» و «کارآمدی وصول حق» است: زوجه می‌تواند به آسان‌ترین مسیر جبران مراجعه کند و سپس مسئول نهایی با قواعد رجوع و ضمان، تعیین می‌شود. این تحلیل با منطق «کاهش هزینه‌های دادرسی و اثبات» نیز سازگار است.

بخش سوم: جایگاه آیات مهریه در صورت‌بندی فقهی مسئله

آیات مربوط به مهر، دو پیام مهم برای بحث تلف مهر دارد:

۱. مهر «حق زن» و پرداخت آن یک تکلیف است، نه امری تشریفاتی .
 ۲. در برخی فروض انحلال نکاح قبل از نزدیکی، «نصف مهر» به عنوان حکم تقنینی قرآنی مطرح می‌شود .
- این آیات به تنهایی قاعده تفصیلی تلف را بیان نمی‌کنند، اما جهت‌گیری حمایتی از حق مالی زن و نیز نقش «قبل/بعد از نزدیکی» را برجسته می‌کنند؛ امری که در حقوق ایران نیز در ماده مربوط به طلاق قبل از نزدیکی انعکاس یافته است .

بخش چهارم: تحلیل حقوقی (حقوق ایران) در فرض تلف مهریه

۱- قاعده اصلی در قانون مدنی ایران

قانون مدنی ایران در فصل «در مهر»، چند ماده کلیدی دارد که مستقیماً به مسئله مربوط‌اند:

۱. مالکیت زن بر مهر به محض عقد : به محض اجرای عقد نکاح، زن مالک مهر می‌شود و می‌تواند هرگونه تصرفی داشته باشد .
۲. ضمان شوهر در مهر عین معین قبل از تسلیم : اگر مهر عین معین باشد و معلوم شود قبل از عقد معیوب بوده یا بعد از عقد و قبل از تسلیم معیوب یا تلف شود، شوهر ضامن عیب و تلف است .

۳. حق حبس: تا مهر تسلیم نشده (اگر حال باشد)، زن می‌تواند از ایفای وظایف زناشویی امتناع کند و این امتناع حق نفقه را ساقط نمی‌کند.

ترکیب این مواد نشان می‌دهد قانون‌گذار ایرانی همان دو لایه‌ای را که در تحلیل فقهی گفتیم، به رسمیت شناخته است: زن مالک است، اما زوج تا تسلیم، ضامن است.

۲- نسبت ماده ضمان تلف (مهر عین معین) با مواد طلاق/فسخ

برای تکمیل تصویر، باید مواد مربوط به آثار انحلال نکاح را نیز وارد کرد:

- طلاق قبل از نزدیکی: زن مستحق نصف مهر است و اگر زوج بیش از نصف را داده باشد، می‌تواند مازاد را عیناً یا مثلاً یا قیمتاً پس بگیرد.
- بطلان نکاح بدون نزدیکی: زن مستحق مهر نیست و اگر مهر پرداخت شده باشد، قابل استرداد است.
- فسخ نکاح قبل از نزدیکی: زن اصولاً مستحق مهر نیست (جز در مورد خاص عنن که نصف مهر مقرر می‌شود).

نکته تحلیلی: اگر مهر عین معین پیش از تسلیم تلف شود و سپس طلاق قبل از نزدیکی واقع گردد، باید میان دو مجموعه حکم جمع کرد: از یک سو زوج به موجب قاعده تلف قبل از تسلیم ضامن بدل مهر است؛ از سوی دیگر، به علت طلاق قبل از نزدیکی، استحقاق زوجه به نصف کاهش می‌یابد. نتیجه عملی این جمع (در تحلیل حقوقی) آن است که «بدل مهر»

محاسبه می شود و سپس اثر طلاق (نصف شدن) اعمال می گردد؛ مگر آنکه در پرونده، وضعیت پرداخت قبلی و امکان استرداد مازاد مطرح شود.

بخش پنجم: جمع بندی تطبیقی: فقه و حقوق در یک قاب

بند اول: نقاط همگرایی

۱. تأکید بر نقش قبض/تسلیم: چه در فقه گزارش شده و چه در قانون، تا پیش از تسلیم، وضعیت ضمان ویژه ای برقرار است.
۲. پذیرش ضمان زوج در تلف قبل از تسلیم (در غالب فروض): مشهور فقهی در فرض آفت یا فعل زوج، ضمان را بر عهده زوج می گذارد و قانون مدنی نیز همین نتیجه را صریحاً بیان می کند.
۳. جهت گیری حمایتی از حق زن: هم آیه مهریه به عنوان «نحله» (هدیه/تکلیف پرداخت) و هم ساختار قانون مدنی، پرداخت مهر را امری جدی و قابل تضمین می دانند.

بند دوم: نقاط واگرایی یا محل گفت و گو

۱. تفکیک عامل تلف در فقه در برابر اطلاق قانون: فقه مشهور میان تلف به فعل زوجه، ثالث، زوج یا آفت تفکیک می کند. در حالی که متن ماده قانونی، به نحوی کلی ضمان شوهر را بیان کرده است.

۲. مبنای نظری ضمان: در فقه ممکن است از ضمان معاوضی/قبض/التزام به تسلیم سخن گفته شود، اما در حقوق ایران، خوانش‌های «مسئولیت قراردادی محض» یا «تبدیل تعهد به بدل» پررنگ‌تر است.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

الف) نتایج اصلی

۱. در حقوق ایران، قاعده حاکم روشن است: اگر مهر عین معین باشد و قبل از تسلیم تلف شود، زوج ضامن است.
۲. در فقه امامیه (بر اساس گزارش مشهور)، ضمان زوج در تلف قبل از قبض پذیرفته شده، اما با تفکیک فروض تلف‌کننده: تلف به فعل زوجه موجب برائت زوج؛ تلف به فعل ثالث موجب تخییر زوجه در رجوع؛ و تلف به فعل زوج یا آفت موجب ضمان زوج (قیمت/بدل).
۳. تعارض ظاهری میان «مالکیت زوجه بر مهر به محض عقد» و «ضمان زوج پیش از تسلیم» با پذیرش تفکیک میان «انتقال مالکیت» و «انتقال خطر تلف» قابل توضیح است؛ همان‌گونه که قانون مدنی هم‌زمان هر دو حکم را پذیرفته است.

ب) پیشنهادهای کاربردی

۱. در تنظیم مهریه‌های عینی، به جای عین معینِ پرریسک، از کلی فی‌الذمه یا معیارهای قابل جایگزینی استفاده شود تا نزاع تلف و ارزیابی قیمت کاهش یابد.
۲. تصریح شرط ضمن عقد درباره بیمه/حفظ/محل نگهداری مهر عینی می‌تواند از اختلافات بعدی پیشگیری کند.

۳. در آموزش دانشگاهی، بحث «انتقال مالکیت/انتقال ضمان» در مهر به عنوان نمونه‌ای مهم برای فهم کارکرد قبض و تعهد به تسلیم مطرح شود، زیرا به فهم بسیاری از قواعد فقهی و حقوقی مشابه کمک می‌کند.

منابع و مأخذ

قرآن کریم

الف) منابع عربی

- ۱- اردبیلی، احمد بن محمد، زبدة البیان فی أحكام القرآن، انتشارات المكتبة الجعفریة للاحیاء الآثار الجعفریة، تهران، چاپ اول ۱۴۰۳ هـ
- ۲- اردبیلی، احمد بن محمد، مجمع الفائدة و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان، انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسين حوزه علمیه قم، قم - ایران، چاپ اول، ۱۴۰۳ هـ
- ۳- حکیم، سید محسن، منهاج الصالحین، انتشارات لطفی، چاپ چهارم، تهران، ۱۳۵۳ هـ
- ۴- حلی، علامه، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی، منتهی المطلب فی تحقیق المذهب، انتشارات مجمع البحوث الإسلامية، مشهد - ایران، چاپ اول، ۱۴۱۲ هـ
- ۵- حر عاملی، محمد حسن، وسائل الشیعه، انتشارات دار احیاء التراث العربی، بیروت
- ۶- حلی، جمال الدین، احمد بن محمد اسدی، المذهب البارع فی شرح المختصر النافع، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسين حوزه علمیه قم، چاپ اول، ۱۴۰۷ هـ
- ۷- حلی، فخر المحققین، محمد بن حسن بن یوسف، إیضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد، مؤسسه اسماعیلیان، قم - چاپ اول، ۱۳۸۷ هـ
- ۸- خوئی، ابولقاسم، مصباح الفقاهه، انتشارات دارالهادی، چاپ اول، ۱۴۱۲ ق
- ۹- دزفولی، مرتضی بن محمد امین انصاری، کتاب المکاسب (للشیخ الأنصاری، ط - الحدیث)، کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری، قم، چاپ اول، ۱۴۱۵ هـ
- ۱۰- صیمری، مفلح بن حسن (حسین)، تلخیص الخلاف و خلاصه الاختلاف - منتخب الخلاف، انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی - ره، قم، چاپ اول، ۱۴۰۸ هـ
- ۱۱- عاملی، کرکی، محقق ثانی، علی بن حسین، جامع المقاصد فی شرح القواعد، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، قم چاپ دوم، ۱۴۱۴ هـ
- ۱۲- عاملی، شهید ثانی، زین الدین بن علی، الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة (المحشی - کلاتر)، کتابفروشی داوری، قم، چاپ اول، ۱۴۱۰ هـ

- ۱۳- عاملی، شهید ثانی، زین الدین بن علی، مسالك الأفهام إلى تنقيح شرائع الإسلام، ۱۵ جلد، مؤسسه المعارف الإسلامیه، قم - ایران، اول، ۱۴۱۳ هـ ق
- ۱۴- کلینی، ابو جعفر، محمد بن یعقوب، الکافی (ط - دار الحديث)، دار الحديث للطباعة و النشر، قم، چاپ اول، ۱۴۲۹ هـ ق
- ۱۵- نجفی، صاحب الجواهر، محمد حسن، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، دار إحياء التراث العربی، بیروت - لبنان، چاپ هفتم، ۱۴۰۴ هـ ق
- ۱۶- یزدی طباطبایی، محمد کاظم: عروۃ الوثقی، ۲ جلدی، انتشارات المكتبة العلمیه الاسلامیه، بی تا

ب) منابع فارسی

- ۱۷- امامی، سید حسن، حقوق مدنی (امامی)، انتشارات اسلامیه، تهران
- ۱۸- تبریزی، جعفری، محمد تقی، رسایل فقهی (علامه جعفری)، انتشارات منشورات کرامت، تهران - ایران، اول، ۱۴۱۹
- ۱۹- ایمانی، باران، کتاب طلایی: حقوق مدنی ۲ (اموال و مالکیت)، انتشارات طلایی پویندگان دانشگاه، ۱۳۹۱ چاپ اول
- ۲۰- جمالی زاده، احمد، بررسی فقهی عقد بیمه، قم، انتشارات بوستان کتاب (دفتر تبلیغات اسلامی)، اول، ۱۳۷۹
- ۲۱- جرجانی، سید امیر ابو الفتح حسینی، تفسیر شاهی، انتشارات نوید، تهران، چاپ اول، ۱۴۰۴ هـ ق
- ۲۲- جمالی زاده، احمد، نظری فقهی به مساله بیمه، مجله علوم انسانی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، شماره ۱
- ۲۳- حلّی، مقداد بن عبد الله سیوری - مترجم: بخشایشی، عبد الرحیم عقیقی، کنز العرفان فی فقه القرآن - پاساژ قدس، قم - چاپ اول، هـ ق
- ۲۴- خمینی، سید روح الله موسوی - مترجم: اسلامی، علی، تحریر الوسيله - ترجمه، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم - ایران، ۲۱، ۱۴۲۵ هـ ق

- ۲۵- خمینی، روح الله موسوی، توضیح المسایل (محشی - امام خمینی)، ۲، جلد دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم چاپ هشتم، ۱۴۲۴ ه ق
- ۲۶- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه چاپ اول از دور جدید، دانشگاه تهران، تهران ۱۳۷۲ ش
- ۲۷- زنجانی، سید موسی شبیری، کتاب نکاح (زنجانی)، مؤسسه پژوهشی رای پرداز، قم - ایران، چاپ اول، ۱۴۱۹ ه ق
- ۲۸- ساسان نژاد، امیر هوشنگ، مجموعه قوانین و مقررات بیمه، انتشارات فردوسی ۱۳۹۱، چاپ پنجم
- ۲۹- شوشتری، سید محمد حسن مرعشی، دیدگاه‌های نو در حقوق، نشر میزان، تهران، چاپ دوم، ۱۴۲۷ ه
- ۳۰- شیرازی، ناصر مکارم، رساله توضیح المسایل (مکارم)، انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب علیه السلام، قم - ایران، چاپ پنجم ۱۴۱۹،
- ۳۱- صفایی، سید حسین، دوره مقدماتی حقوق مدنی، قواعد عمومی قراردادها، چاپ چهاردهم، پاییز ۱۳۹۲
- ۳۲- طاهری، حبیب الله، حقوق مدنی (طاهری)، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، چاپ دوم، ۱۴۱۸ ه ق
- ۳۳- فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت علیهم السلام، جمعی از پژوهشگران زیر نظر شاهرودی، سید محمود هاشمی مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام، قم - ایران، چاپ اول، ۱۴۲۶ ه ق
- ۳۴- قاسم زاده، مرتضی، حقوق مدنی (مختصر قراردادها و تعهدات، نشر دادگستر، چاپ هفتم، ۱۳۹۱۳۴
- ۳۵- کاتوزیان، حقوق مدنی عقود و معین، دانشگاه چاپ دوم، تهران، ۱۳۵۶
- ۳۶- گرجی، ابو القاسم، تاریخ فقه و فقها، مؤسسه سمت، تهران - ایران، چاپ سوم، ۱۴۲۱ ه ق

- ۳۷- گیلانی، فومنی، محمد تقی بهجت، استفتاءات (بهجت)، دفتر حضرت آیه الله بهجت، قم - ایران، چاپ اول، ۱۴۲۸ هـ ق
- ۳۸- مطهری، شهید مرتضی، فقه و حقوق (مجموعه آثار)، قم - ایران، چاپ اول، هـ ق
- ۳۹- میانجی، علی احمدی، مالکیت خصوصی در اسلام، در یک جلد نشر داد گستر، تهران - ایران ۱۳۸۰
- ۴۰- یزدی، سید مصطفی محقق داماد، قواعد فقه (محقق داماد)، انتشارات علوم اسلامی، تهران - ایران، چاپ دوازدهم، ۱۴۰۶ هـ ق
- ۴۱- یزدی، سید مصطفی محقق داماد، بررسی فقهی حقوق خانواده - نکاح و انحلال آن، انتشارات قم، چاپ اول
- ۴۲- لطفی، اسدالله، ایران قوانین و احکام، سلسله مباحث حقوق و احکام خانواده، دو جلدی، انتشارات تهران: خرسندی ۱۳۸۸، چاپ اول ۱۳۸۹
- ۴۳- احمدیه، مریم، حق اجرت المثل و نخله در یک بررسی حقوقی، انتشارات مجله کتاب زنان، شماره ۲۵
- ۴۴- دهخدا، زهرا، حقوق زن از منظر قرآن و قانون مدنی ایران برگرفته از پورتال مقالات علمی علوم انسانی
- ۴۵- عادلی اردبیلی، سهیلا، حسنی، زهرا، بررسی ماهیت فقهی بیمه، مجله تخصصی فقه و مبانی حقوق واحد بابل سایت مقالات علوم انسانی
- ۴۶- قاسم زاده، مرتضی، بیمه مهر: لزوم تبیین و بازنگری و اصلاح ساختار آن، مجله پژوهش های حقوقی، شماره ۱۱، نیمسال اول ۱۳۸۸
- ۴۷- قاضی، عبدالحلیم، بیمه و احکام اسلامی، برگرفته از سایت مقالات علمی علوم انسانی
- ۴۸- کاظمی، زهره، حمایت های مالی زنان در نظام حقوق خانواده از دید گاه اسلام برگرفته از سایت مقالات علوم انسانی
- ۴۹- محقق داماد، مصطفی، صادقی محمود، مبانی و آثار حقوقی تعهد به نفع شخص ثالث در فقه امامیه، مدرس، دوره ۴، شماره ۳ زمستان

- ۵۰- ولیزاده، حامد، نفقه زوجه از منظر فقه و حقوق، مجله فقه و مبانی حقوق واحد بابل، انتشارات مقالات علوم انسانی،
- ۵۱- یوسف زاده، حسن، پایش جامعه شناختی مهریه، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، نرم افزار جامعه الفقه اهل بیت ۲